

„a zene tulajdonképpen a hite volt”

RITTERSPORN GÁBOR BAKA ISTVÁN RÓL

Frankfurt an der Oder, 1997. június 9.

Kedves Tündel!

Végtelenül szégyellem, hogy ennyire megkésve válaszolok utolsó levelre, amit itt, a Nyugat Keletén (vagy a Kelet Nyugatán) kaptam meg, egy nagy halom munka, és *жизнейские заботы, даже неприятности* közepette.

Mostanában derült csak fel a horizont, s egy idő óta igyekszem felidézni minden valószínűség szerint meglehetősen emlékezetem szélére szorult múltamat. Magam is alig értem, miért lehet, hogy ennyire nehezemre esik visszaemlékezni egy sor eseményre, melyek pedig igencsak sokat jelentenek számomra. Mindazonáltal ennyit sikerült csak kipróbálnom, s meglehetősen messze nem érdekes mindaz, amiről írni tudok.

Pistával 1966 őszén ismerkedtem meg Hódmezővásárhelyen, ahol ugyanabban a században szolgáltunk. Későbbi egyetemi kollégáink közül Balázs Misi, Hönig Antal, Tóth Attila és a felülmúlhatatlan Kukovecz voltak még századtársaink, Katona Imre, Bárány Laci, Szilágyi Pista, Eitmann András és Pakusza Vili meg más alakulatokban, de velünk, a mi laktanyánkban húzták le katonaidőjüket.

Az első napokban nyilván csak az hozott össze minket, hogy mindketőnket a szegedi bölcsészkarra vettek fel. Igen gyorsan kiderült azonban, hogy ő is nagyon szereti a zenét. Zeneszerzőkről, művekről kezdtünk beszélgetni, s egészen egyszerűen lehetetlen volt nem megszeretni Pistát, aki hihetetlenül plasztikusan el tudta mondani, mi tetszett neki egy darabban és miért, anélkül, hogy a zenei zsargont használta volna. Tudom, mindenkinek mondogatta, nem ért a zenéhez. De kevés jóemberrel találkoztam, hivatásos zenészek között is, aki annyira értette volna magát a zenét, mint Pista.

Akkoriban Mozart volt a legközelebb szívéhez, s fáradhatatlanul magyarázgatta szimfóniai és zongoraversenyei bravúráját és tragikumát. Zenei fejtegetéseink kissé komikusak lehettek, amikor például a vécét mosva vitattuk egy-egy mű érdemeit. Igen sajnálom, hogy sok mindent nyilván elfelejtettem, de egészen precízen emlékszem, hogyan énekelgettünk részleteket a K. 550-ből 1966 decemberében. Pista nagyon szépen, pontosan énekelt, de olykor nem sikerült neki a magasabb hangok, amiért ez alkalommal valahogy haragudott magára.

Abszurditásnak tűnhet, hogy a zene miatt szerettem meg Pistát. De messze nem az, ha felidézem, milyen lelkesedéssel beszélt a zenéről, mennyire fontos volt számára a zene. Talán nem túlzok azt mondva, hogy a zene tulaj-

donképpen a hite volt, valami, ami a leghívebben fejezte ki azt, amiért élni szeretett. Ezért lehetett egészen egyszerűen ellenállhatatlan, amikor elragadtatva elmondta, miért is szeret egy zenei konstrukciót.

Lehet, hülyén hangzik, mindazonáltal kénytelen vagyok leírni, hogy Pista meglehetősen egzotikus jelenség volt számomra. Vidékről származott, ezer szál fűzte a környezethez, amelyből jött, s alig volt személyes tapasztalata az e közegen túli világról. Ismeretei és ítélete viszont messze mélyebbek és pertinensebbek voltak annál, amihez a fővárosi intellektuell-folklór szoktatott. Ennek ellenére vidéki jelenségnek tekintette magát, s véletlenül sem azért, mert mindenáron szerénykedni akart volna. Egyszerűen tisztában volt azzal, hogy egy hagyományban nőtt fel, amit semmiképpen sem akart megtagadni s ami – jóllehet ez nem tűnt fel neki, mert nem érezte szükségesnek, hogy ilyen terminusokban gondolkozzon – egyenértékű volt mindazzal, amit a fővárosi kultúra képviselt, és bizonyos tekintetben talán gazdagabb is. Erről próbáltam beszélgetni vele, de őt különösebben nem izgatta – legalábbis akkor – mi a különbség a kulturális környezetek között, amelyekben első tapasztalatainkat szereztük.

Pista roppant komikusan nézett ki katonaként, akkor is, ha figyelembe veszem, hogy mindannyian igencsak furcsa hadastyánok voltunk. Első pillantásra úgy tűnhetett, hallatlanul rendetlen és fegyelmezetlen, s ezért kelti állig felfegyverkezve is egy vasárnaponként olykor kiránduló fiatalember benyomását, aki általában hat–nyolc kilométert megtéve kezdi felfedezni, mi mindent felejtett otthon. Néhány beszélgetés után derült ki, mennyire rendszeres elme, milyen szigorúan ügyel arra, hogy minden részletében végiggondolja s megvalósítsa elképzeléseit. E felfedezés azonban még mulattatóbbá tette, mert az egyéniség, ami feltárult előttem, távolról sem hasonlított az egyenruhába bújtatott tébláb figurára.

Irodalomról, költészetéről akkoriban is beszélgettünk, de azt, hogy ő is ír verseket, tulajdonképpen véletlenül tudtam meg. Ha jól meggondolom, gyanítanom kellett volna valamit, hiszen rendkívül eredeti megfigyelései voltak Ady, József Attila és Babits stílusáról és nyelvéről. Úgy alakultak azonban a dolgok, hogy saját verseiről egy szót sem szólt, s akkor sem akart igazán beszélni róluk, amikor nyilvánvaló lett, mennyire tehetséges költő. Gyakran mérláztunk a laktanya kerítésén túli életről, fel-felidézve saját múltunkat, s ezért mutatta meg egy nap egy fényképét, amelyen tizenhét éves lehetett. Egy gimnáziumi kirándulás alkalmával vették fel, ha jól emlékszem Fertődön: Pista egy barokk szökőkút kagyló-alakú medencéjének pereméről lógatta lábát, háta mögött egy Neptun-figura fenyegette szigonyával, s a kép túloldalán egy részlet állt egy verséből, ami nekem hallatlanul tetszett.* Ő azonban azt tartotta,

* A fényképet és a szöveget lásd Forrás 1996. 5. sz. 18. p.

éretlen próbálkozás csak, és később is hiába kértem, hogy elolvashassam korai műveit. Valamit megmutatott belőlük, ha nem tévedek, 1968 őszén, Szekszárdon, de véletlenül sem értett velem egyet, amikor magyarázgatni kíséreltem, milyen kapcsolatot látok korai és akkoriban írt versei között.

Sokkal többet vitatkoztunk, és sokkal több nézeteltérésünk volt, mint ahogy az távolabb álló megfigyelőknek tűnhetett. Idővel közeledtek viszont az álláspontjaink, s nem feltétlenül azért, mert egyikünknek sikerült volna meggyőzni a másikat. Ez is előfordult persze. Pista tárt fel számomra egy sor végtelenül fontos értéket, Babits életművétől és a líra zenei elemeinek kulcszerepétől a magyar – vagy kelet-európai – kisváros kultúrájáig és Lermontov vagy az orosz századelő paradigmájáig. A legfontosabb tényező mégis az lehetett, hogy volt valami a valósághoz való viszonyunkban, ami mindkettőnket jellemezett. Ezért történhetett, hogy igen hamar megértettük egymást jószerevel be nem fejezett mondatokból, félszavakból is, teljesen függetlenül attól, megegyezett-e a véleményünk, amit nem éreztünk annyira döntőnek, mint azt, hogy körülbelül ugyanabból indultunk ki, s ugyanarra törekedtünk.

Ez különösen megnyilvánult a kort, a rendszert, a politikát és a jövő perspektíváit illető nézeteinkben. Mindketten hazugnak, hipokritának tartottuk a rezsimet, rossz viccnek a jogegyenlőség, a mindenki rendelkezésére álló lehetőségek és a Moszkvától való függetlenség fikcióját, siralmasnak a forradalmi hagyomány meséjét, undorítóknak a szélesebb értelemben vett elit törtetését, gerinctelenségét, felsőbbrendűségi tudatát, megalázónak a korlátokat, amelyeket egy, a szabadság honáról szónokló, de hazáját karrierje mindenkorai feltételeiben fellelő hivatalnok-banda szabott a véleménynyilvánításnak, és leverőnek a körülményeket, amelyek arra kényszerítették a túlnyomó többséget, hogy úgy tegyen, mintha mit sem venne mindebből észre. Nem lehettek különösebb illúzióink arról, hogy az állapotok többé-kevésbé belátható időn belül megváltoznának, s arról sem, hogy az erősebb és a vastagabb pénztárca jogára épülő rendszerek szociál-darwinizmusa jelentené az univerzális boldogság ígéretét, bármekkora sikerrel árusították a lehetséges világok legáramvonalasabb demokráciájaként. Egy egalitárius, öngazgató és minden kultúra vívmányait befogadni kész társadalomban szeretnénk volna élni, amelynek központi értéke és motorja a legkülönbözőbb alkotó létformák keresése, összeegyeztetése és tökéletesítése lett volna, s amelyben minden tevékenységet az emberi kreativitás felszabadításának és az együttélés lehetőségei feltárásának igénye ösztönzött volna.

Meggyőződéseink akkoriban alakultak ki, amikor találkoztunk, s nem voltunk képesek egyszer s mindenkorra megfogalmazni őket. Pista nem is törekedett erre, annak ellenére, hogy ezek a kérdések egyre inkább foglalkoztatták. Senki számára nem lehetett titok, hogy a hatóság igencsak figyelt min-

denre, amit a hadseregben – vagy később az egyetemen is – pusmogtak a jóemberek: az őszinteség, amivel alig két hét ismeretség után beszélgetni kezdtünk, valami határtalan, kölcsönös bizalomból fakadt. De nem feltétlenül egyetértésből: Pista idegenkedett minden kísérlettől, amely az útkeresést talimudista dogma-kérődzéssé és rég kudarcot vallott vagy tökéletesen papírszagú receptek körüli elmetornává változtatta. Lázadását egy végtelenül konzekvens erkölcsi kódex által diktált felháborodás motiválta, s költészetében fejezte ki, mert igen hamar belátta, hogy a rendelkezésünkre álló tapasztalat aligha tehet lehetővé bármi mást. Ez nem jelentette, hogy eleve elzárkózott volna e tapasztalat végiggondolásától. Rengeteget beszélgettünk történelmi, társadalmi és politikai problémákról, s amikor együtt laktunk, Pista átfutotta a legnyakatekerőbb és a legunalmasabb elméleti munkákat is, amelyeket bújtam. Az viszont mind kevésbé izgatta, hogy milyen tudós vagy militáns formulákat asszociáljon nézeteihez és elképzeléseihez.

Ez egy egészen különös helyet adott neki a szubkultúrában, amit, azt hiszem, újbaloldalnak hívnak manapság. Elvei, magatartása és művei egészen nyilvánvalóan a szubkultúra szerves részévé, sőt, markáns alakjává tették, amit mindenki elismert – ha a levéltárak hozzáférhetőek, valószínűleg kiderül, hogy a hatóság is. De minthogy következetesen elzárkózott minden dogmatizmustól, nem lehetett tagja vagy aktív szimpatizánsa a rebellis fauna egyik csordájának sem. Ez a körülmény egyáltalán nem látszott zavarni senkit sem az elégedetlenkedő folklór képviselői közül, akik, úgy tűnik, elfogadták, Pista anélkül is velük tart, hogy foggal-körömmel védené bármelyik klikk ügyeletes őrületeit. Az alapjában véve fővárosi szubkultúra számára Pista különállása annál is inkább kézenfekvő lehetett, mivel ő vidéki volt, s ezáltal elkerülhetetlenül valamiféle eredeti teremtmény. Azt aligha hiszem, hogy a kuruckodók egy részének zsidó származása szerepet játszott volna. Akkoriban igen kevesen lehettek, akik ilyesminek jelentőséget tulajdonítottak, olyannyira, hogy, ami engem illet, egy csoporttársam és öreg cimborám világosított fel 1969-ben, mely egyetemi tanáraink és kollégáink ősei lehettek valamikor az enyéim üzlettársai és hitelezői.

Ha agyonvernek sem vagyok képes visszaemlékezni arra, hogyan is keveredett Pista a jobb jövőt áhító guerillába. Valami közöm lehetett ehhez, sőt, messze nem kizárt, hogy én voltam a bűnös. A részletek azonban semmiképp sem jutnak az eszembe. Azt gyanítom, valamikor 1967 vége felé kezdtek testet alakítani a dolgok, s több vonalon. Az egyik szegedi volt. Pista már a lakatanyából ismerte Katona Imrét, az egyetemen pedig találkozott Botond Ágival és Sipos Áronnal, s mind a hárman igen kritikus nézeteket vallottak, amelyekről beszélgettek velem. A másik egy (vagy két?) pesti látogatásunk eredménye volt, ami arra adott alkalmat, hogy elmenjünk néhány informális összeröffe-

nésre, ahol megismerkedett mind radikális, mind reformista orientációjú ellenkezőkkel. Hiába igyekszem felidézni, kikkel is, mindazonáltal, ha abból indulok ki, kik voltak ismerőseim, barátaim, a spektrum az akkoriban a Lukács körül gravitáló diákoktól és ifjú intellektuellektől a maoizmussal kokettáló neobolsevikok köreiig terjedhetett. A harmadik vonal az utóbbi pólus vonzásköréhez tartozott, s egy kis csoport képezte, amelynek legfontosabb figurája Pass Lajos lehetett.

Pista úgy érezte, sok új gondolattal ismerkedett meg haladó- és felforgatókörökben. Mint minden kezdő eretnek, ő is és e körök is az éppenséggel hegemonikus (párt)államvallás konceptuális kereteiből kiindulva próbálták extrapolálni a nagy megújulás modelljét, azt gyanítva, mindössze az a baj, hogy a hatalmasok helytelenül értelmezik vagy nem igazán alkalmazzák az uralkodó doktrína voltaképpen korrekt alapelveit. Hamar kiderült azonban, hogy ez vált a bökkenővé Pista számára. Az akkor nagy lendülettel vitatgatott gazdasági reformot, amelybe annyi reményt vetettek a mérsékelt borzongók, legjobb esetben is csak valami elitista és technokrata képzelgésnek lehetett tekinteni, amely talán működőképesebbé tette volna a rendszert, de lényegében nem változtatott volna rajta azon túl, hogy megnehezítette volna a tömegek helyzetét. A neobolsevikok radikális egalitarizmusa szimpatikusabb lehetett ugyan, viszont meggyőződésük, miszerint a nagy példakép az örökösök által elárult s csak a Jangce partján virágzó sztálinista hagyomány volna, összeegyeztethetetlen volt Pista erőszak iránti averziójával s az illető hagyományra vonatkozó ismereteivel is, melyek véletlenül sem mutattak egalitárius gyakorlatra. A viták, amelyeknek tanújává vált, segítették, hogy pontosabban fogalmazza meg, mi az, amit elítél, s miért gondolkozik így, de a nagy elméletek rágcsálását ránk hagyta, és nem igyekezett hozzájuk igazítani világszemléletét.

Nem biztos persze, hogy ez így tűnt neki abban az időben, amikor Marx és Lenin munkáit is olvasgatta a vityillóban, amit béreltünk.* Leginkább azonban verseket, regényeket olvasott – ez volt a periódus, amikor mindent elolvasott Lermontovtól, amire rátehetette a kezét –, írta verseit, sőt, egy színdarabot is írt, Archibaldról, a kőevőről, aki, mint mindenkinek elmeséltünk, a szobánk falában élt és tevékenykedett. Valami rágcsálást csakugyan lehetett hallani, amit inkább egy prózai patkánynak kellett volna tulajdonítani. Pista azonban kitalálta egy nap a kőevő-históriát, s elkezdünk kőevőket rajzolni és hajba kapkodni, kinek sikerül papírra vetni az igazit. Ez messze nem az egyetlen örületünk volt. Azon is folyton vitáztunk, melyikünk tehetségesebb a kenyérpírtásban. Volt egy fűrészpörrel fűtött kályhánk, amely kellemes meleget

* Az *Állam és forradalom* érlelte meg azt a meggyőződést bennünk, hogy az alapeszme tökéletes, csak rosszul csinálják. Csodálkoztunk is rajta, hogy a mű nem volt betiltva. (Baka Tünde megjegyzi.)

teremtett, amikor meggyújtottuk, de kihűlt reggelre, s bolond hideg lett – téli reggeleken nyakig a takaró alatt olvasgattunk, s csak akkor vánszorogtunk ki az ágyból, hol egymást biztatva, hol a Riviéráról álmodozva, mikor végképp elkerülhetetlenné vált, hogy elballagjunk az egyetemre vagy a könyvtárba. (Mehettünk volna villamoson is, de az rendszertelenül járt – vagy nekünk nem sikerült felismernünk, milyen rendszer szerint – s ezért meggyőztük magunkat arról, hogy jobb, ha sohasem várjuk.)

Esténként ezen a kályhán pirígtattuk menzáról elhozott kenyérszeleteinket – Pista azt tartotta, én „égetem” őket, s ennek megfelelő megvetéssel kezelte munkálkodásom eredményét, én azzal vádoltam, „száritott” kenyeret készít, s mindketten szigorúan elzárkóztunk attól, hogy elismerjük egymás pirítási művészetét. Teát is forraltunk a kályhán, egy kannában, amely Pista hallatlanul ragaszkodott – már a hadseregben is mesélt a különben inkább egyszerű edény érényeiről –, s ha nagyon megembereltük magunkat, főztünk egy lecsószerűséget, amibe körülbelül mindent beletettünk, amit találtunk. Pista olykor fel és alá járkált, ha elmélkedett, írt valamit, sőt, ha olvasott is, ami nem volt kis teljesítmény, hiszen két méternél alig tehetett meg többet kis kamránkban. Néha megállt, a pipáján sem szortyogott tovább, és elkezdett valamiről beszélni, gyakran azzal vezetve be mondókáját, hogy azt mondta „jé!” ami után legutóbbi ötletét, felfedezését ecsetelte. Nyilván így jelentette be azt is, hogy kőevő lakik a falban. A darabot szekszárdi gimnazisták számára írta (helyesebben: A JATE Ságvári Endre Gyakorló Gimnáziumának irodalmi színpada mutatta be 1970-ben, Baka Tünde rendezésében. A darab címe *Archibald, a kőevő* volt. A szöveg azóta elkallódott. A szerk.), akikkel – ha jól emlékszem 1968 őszén – színre hozta a Micimackót. Gyötröm az agyamat, s képtelen vagyok megmondani, megvalósult-e a kőevő-terv. Azt tudom csak, hogy egy nap Szekszárdra mentünk (autóstoppal, mint általában mindenhova), ahol nagyot ittunk egy roppant szimpatikus fiatalember társaságában, aki a Micimackó-produkció főszereplője volt, s akinek mintha a kőevő darabban is játszania kellett volna.

Nem értem, miért lehet, hogy ennyire kevés dologról vagyok képes írni. Nyilván aligha veheted hasznát küszködésem eredményének, de igen örülnék, ha segítene munkádban.

Igaz szeretettel öllelek,

Gábor*

* A szerző Wittman Tibor, Csetri Lajos és Ilia Mihály tanítványa, a párizsi Centre National de la Recherche Scientifique kutatója. Körülbelül nyolcvan, főként a Szovjetunió történetével foglalkozó munka szerzője. A szegedi egyetemen Baka István évfolyamtársa és barátja volt. Visszaemlékezéseit a költő feleségének kérésére jegyezte le.